

Müasir ərəb ədəbi dilində feilin keçmiş zaman formalarının mənə çalarları

Zaur Hacıyev

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: zaurhaciyev82@mail.ru

Annotasiya. Ərəb ədəbi dilində feilin keçmiş zaman forması, məlum olduğu üzrə, danışmaq vaxtından əvvəl icra olunmuş bir işi, hərəkəti bildirir. İşin icrasının bitib-bitməməsi isə yalnız mətn daxilində aydınlaşdırılır. Nəqli keçmiş zamanı ifadə etmək üçün sadə keçmiş zaman formasından istifadə olunur. Keçmiş zaman forması ərəb dilində arzu, istək kimi mənaları bildirən cümlələrdə işlədikən gələcək zamanı bildirir. Atalar sözü, zərbi-məsəllər, hikmətli sözlərdə keçmiş zaman formasının işlənməsinə baxmayaraq, bütün zamanlara aid olur. Çox nadir hallarda ərəb dilində keçmiş zaman forması hadisənin keçmişdə baş verib, söhbət əsnasında davam edən işi, halı, hərəkəti bildirir. Bütün bu mənalarla yanaşı, keçmiş zamanın “keçmiş davamedici zaman” və “uzaq keçmiş zaman” mənalarını bildirən modellər də ərəb dilində işlənməkdədir.

Açar sözlər: ərəb ədəbi dili, keçmiş zaman, köməkçi feil, qrammatika, qrammatik əlaqə

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 06.10.2022; qəbul edilib – 19.10.2022

Significance of the past tense form of the verb in modern Arabic literary language

Zaur Hacıyev

Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS. Azerbaijan.
E-mail: zaurhaciyev82@mail.ru

Abstract. The past tense form of the verb in the Arabic literary language, as is known, denotes an action that was performed before the time of speaking. Whether the execution of the work is finished or not is clarified only within the text. The simple past tense is used to express narrative past tense. The past tense form in Arabic expresses the future tense when used in sentences expressing desire. Despite the use of the past tense in proverbs, sayings and wise words, they belong to all tenses. In very rare cases, the past tense form in Arabic indicates that the event happened in the past and that it is ongoing during the conversation. Despite the use of the past tense in proverbs and wise words, they belong to all tenses. In very rare cases, the past tense form in Arabic indicates that the event happened in the past and that it is ongoing during the conversation. In addition to all these meanings, models indicating the meanings of the past tense “past continuous tense” and “remote past tense” are also used in Arabic.

Keywords: Arabic literary language, past tense, auxiliary verb, grammar, grammatical relation

Article history: received – 06.10.2022; accepted – 19.10.2022

Giriş / Introduction

Məlum olduğu kimi, müasir ərəb ədəbi dilində keçmiş zamanda məlum növdə üçsəmitli feillərin çoxu فَعَلَ [fə'alə], nisbətən az hissəsi فَعِلَ [fə'ilə], qalanları فَعُلَ [fə'ulə] modelində olur. Müasir ərəb ədəbi dilində feilin bir sadə keçmiş zaman forması mövcuddur. Bu forma

məlum olduğu kimi, danışq vaxtından əvvəl icra olunmuş işi, hərəkəti bildirir. Ərəb dilində feilin keçmiş zaman forması ilə ifadə olunmuş işin icrasının bitib-bitməməsi yalnız mətn daxilində aydınlaşdırılır.

Əsas hissə / Main Part

Ərəb ədəbi dilində nəqli keçmiş zamanı ifadə etmək üçün ayrıca bir qrammatik forma yoxdur. Bunu ifadə etmək üçün sadə keçmiş zaman formasından istifadə olunur. Ərəb dilində hissi və əqli qavrayış bildirən feillər, eləcə də bir çox başqa feillər sadə keçmiş zaman formasında işlədildikdə, danışq vaxtından əvvəl icra olunmuş hər hansı bir işin, hərəkətin nəticəsinin onun haqqında məlumat verilən vaxtda mövcud olduğunu göstərir. Məsələn:

خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ

((Allah) göyləri və yeri haqq olaraq yaratmışdır) ("Ən-Nəhl", 3).

بلغني ان رؤوف ذهب إلى القرية

(Eşitmişəm ki, Rauf kəndə getmişdir)

Bundan əlavə, ərəb ədəbi dilində sadə keçmiş zaman forması قَدْ ədatı ilə (وقد، فقد، لقد، فلقد) birlikdə işlədildikdə hərəkətin icrasının qəti şəkildə bitdiyini və onun nəticəsinin danışq vaxtında mövcud olduğunu bildirir.

Ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş "Ərəb dili" dərslində "قَدْ ədatının feilin keçmiş zamanı ilə işlədilməsi"ndə göstərilir:

"Ərəb dilində keçmiş zamana aid olan iş, hal və ya hərəkətin artıq bitdiyini bildirmək üçün feildən bilavasitə əvvəl قَدْ "artıq" ədatı verilir. Məsələn:

قَدْ تَرَجَمْتُ Tərcümə etdim (hərəkət: artıq tərcümə etdim); قَدْ رَجَعَ الطَّالِبُ Tələbələr qayıtdılar (hərəkət: artıq tələbələr qayıtdılar) [2, s.120].

Akademik V.M.Məmmədliyəvin də qeyd etdiyi kimi, ərəb ədəbi dilində keçmiş zaman forması قَدْ ədatı ilə (وقد، فقد، لقد، فلقد) variantları ilə birlikdə işlədildikdə işin, hərəkətin icrasının qəti surətdə bitdiyini və onun nəticəsinin danışq vaxtı mövcud olduğunu göstərir. Təsədüfi deyildir ki, قَدْ ədatı ənənəvi ərəb qrammatikasında çox vaxt للتأكيد

"təkid ədatı" (işin icrasının qəti surətdə bitməsini göstərmək üçün işlədilən ədat) və ya حرف لتقريب الماضي من الحال "keçmiş zamanı indiki zamana yaxınlaşdırən ədat" istilahları ilə adlandırılır [1, s.126]. Bu ədat Azərbaycan dilinə "artıq" kimi tərcümə edilir. Məsələn:

قَدْ جَاءَكُمْ بِصَائِرٍ مِنْ رَبِّكُمْ

(Rəbbinizdən sizə parlaq dəlillər gəlmişdir) ("Əl-Ənam", 104)

لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْأَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ قَلِيلًا مَا تَشْكُرُونَ

(Sizi yer üzündə yerləşdirdik və orada sizin üçün dolanacaq vasitələri yaratdıq. Siz isə olduqca az şükür edənlərsiniz!) ("Əl-Əraf", 10).

لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ

(Biz Nuhu öz tayfasına (peyğəmbər) göndərdik) ("Əl-Əraf", 59).

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا وَسُلْطَانٍ مُّبِينٍ

(Biz Musanı da möcüzələrimizlə və açıq-aşkar bir dəlillə peyğəmbər göndərdik) ("Hud", 96).

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي شَيْعِ الْأَوَّلِينَ

(Biz səndən əvvəl də ümmətlərə peyğəmbərlər göndərmişdik) ("Əl-Hicr", 10).

لَقَدْ تَزَوَّجْتَ أُمَّهَا بَعْدَ أَنْ طَلَقْتَ مِنْ أَبِيهَا وَبَعْدَ أَنْ وَلَدْتَهَا بِسِنَوَاتٍ قَلِيلَةٍ

(Anası onu dünyaya gətirdikdən və atasından boşandıqdan bir neçə il sonra ərə getmişdi) [4, s.78].

Yuxarıda adıçəkilən dərslərdə قَدْ birləşməsinə bu cür izah verilir: "İfadə edilən təsdiq hökmünü gücləndirmək üçün bəzən قَدْ sözünə təsdiq ədatı da artırılır: لَقَدْ

لَقَدْ زَارَ أَحْمَدُ أَبَاهُ Əhməd atasına baş çəkdi [2, s.120].

Keçmiş zaman forması قَدْ ədatı ilə və onun yuxarıda qeyd edilən variantları ilə işlənərkən bəzən uzaq keçmiş zamanı da ifadə edə bilir.

Bu zaman Azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən nəqli keçmiş zaman kimi tərcümə edilir. Məsələn:

لقد عزمت على القيام برحلة مهمة في البلاد إيران والهند
وجزر المحيط الهندي

(Mən İrana, Hindistana və Hind okeanı adalarına mühüm bir səyahət etməyi qərara almışdım).

Ərəb dilində قد ədatı çox nadir hallarda aid olduğu feildən uzaq da işləyə bilər. Məsələn:

قد والله أحسنت!

(Vallah, nə yaxşı etdin!)

قد ədatının ərəb ədəbi dilində çox işlənməsinə baxmayaraq, ləhcələrdə çox vaxt bu ədata rast gəlinmir. “Misir ləhcəsində قد ədatı və onun yuxarıda göstərilən variantları işlədilmir. Düzdür, biz çox az sayda bədii əsərdə onun istifadəsi hallarına rast gəldik. Lakin fikrimizcə, bu, XX əsrdə yaşayıb-yaratmış bəzi misirli yazıçıların ədəbi dil və ləhcə arasında tərəddüd etmələri ilə əlaqədardır. Onlar əsərlərinin hekayə hissəsini ədəbi dildə verməyə, ondan çox uzaqlaşmamağa, hadisələrin daha real, canlı alınması üçün isə, qəhrəmanlarının nitqlərini, dialoqları ləhcədə verməyə çalışırdılar. Bu da onlarda bəzi uyğunsuzluqların meydana gəlməsinə gətirib çıxarırdı” [3, s.78-79].

Qeyd etdiyimiz bu mənalarla yanaşı, keçmiş zaman forması ərəb dilində arzu, istək kimi mənaları bildirən cümlələrdə işlədilərkən gələcək zamana aid olur. Azərbaycan dilində isə bu məqsədlə feilin əmr şəklindən istifadə olunur. Məsələn:

عاش الصداقة بين أذربيجان والبلاد العربية!

(Yaşasın Azərbaycan və ərəb ölkələri arasındakı dostluq!)

اعطى الله بلاءك!

(Allah sənə bəlanı versin!)

Keçmiş zaman forması atalar sözü, zərbi-məsəllər, hikmətli sözlərdə də işlədilir. Ancaq bu zaman feil keçmiş zamanda işlənsə də, bütün zamanlara aid olur. Məsələn:

ترك الجواب على الجاهل جواب

(Cahilə cavab verməməyin özü bir cavabdır)

سرك أسيرك فاذا تكلمت به صرت أسيره

(Sirrin sənə əsirindir, əldən versən (əgər desən), özün onun əsiri olarsan)

لو كان في اليوم خير، ما تركها الصياد

(Əgər bayquşda bir xeyir olsaydı, ovçu onu əldən verməzdi)

علمناهم الشحاتة سبقونا على الأبواب

(Biz onlara dilənçilik öyrətdik, gedib qapıda bizdən əvvəl dayandılar) [3, s.77].

Ərəb ədəbi dilində keçmiş zaman forması çox nadir hallarda hadisənin keçmişdə baş verib, söhbət əsnasında davam edən işi, halı, hərəkəti göstərə bilər.

Göründüyü kimi, müasir ərəb dilində feilin sadə keçmiş zaman forması daşdığı funksiya baxımından Azərbaycan dilindəki sadə keçmiş zaman formalarından çox genişdir. Ərəb ədəbi dilində feilin sadə keçmiş zaman forması geniş zaman mənalarını ifadə edir. Daha maraqlısı da budur ki, ərəb ədəbi dilindəki feilin yeganə keçmiş zaman forması Azərbaycan dilində feilin üç sadə keçmiş zaman formasının mənalarını özündə nəinki əhatə edir, habelə onların ifadə etmədikləri bir sıra funksiyaları da yerinə yetirir.

Klassik ərəb ədəbi dilinə aid yazılmış bəzi qrammatika kitablarında كان feilinin keçmiş və indiki zaman formaları ilə işlədilib müəyyən zamanları bildirməsi qeyd edilmişsə də, həmin konstruksiyaların quruluşu haqqında mühüm bir nəzəri fikir söylənilməmişdir.

B.M.Qrande ərəb dilindəki feilin mürəkkəb zaman formalarındakı كان feilini hind-Avropa dillərindəki analitik konstruksiyalarda olan köməkçi geillərlə eyniləşdirməyin mümkün olmadığını qeyd edərək göstərir ki, ərəb dilində tərkib daxilində olan hər iki feil sintaktik cəhətdən bərabər hüquqludur [6, s.158-159].

Bəzi ərəbşünaslar feilin mürəkkəb zaman formalarından bəhs edərkən göstərir ki, كان كان زيد يقتل “Zeyd öldürürdü” tipli cümlələrdə كان konstruksiyası sadəcə olaraq bitməmiş və keçmiş zamanı ifadə edir. Onlar haqlı olaraq bu tip konstruksiyalarda كان feilinin köməkçi vəzifə daşdığını qeyd edirlər. Onların təbirincə, ərəb dilində feilin mürəkkəb zaman formalarının komponentləri arasında başqa sözlərin işlədilməsi və onların hər birinin ayrılıqda təsri oluması heç də həmin feillərin tərkib daxilində eyni hüquqa malik olması demək deyildir.

Ərəb dilinin feil sistemində sadə (sintetik) zaman formaları ilə yanaşı, analitik zaman formaları da özlərinə möhkəm yer tutmuşdur.

Nəzəri dilçilikdən məlumdur ki, söz birləşməsi öz tərkibində olan komponentlərin semantik və qrammatik əlaqəsi nəticəsində iki istiqamətdə inkişaf edə bilər. Söz birləşmələrinin bildirdiyi məna onların komponentlərinin hər birinin ayrılıqda ifadə etdiyi mənələrdən fərqlənir və tamamilə yeni məzmun kəsb edir. Söz birləşmələrinin leksik istiqamətdə inkişafı sabit söz birləşmələrinin – frazeoloji vahidlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Həmin birləşmələrin qrammatik inkişafda istiqaməti isə onların müəkkəb (analitik) formalar əmələ gətirməsinə səbəb olur.

Ərəb dilində feilin analitik keçmiş zaman formasının quruluşunu öyrənən zaman, hər şeydən əvvəl, onların leksik-qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs etmək lazımdır. Misal olaraq, uzaq keçmiş zaman mənasını bildirən *كان قد فعل* konstruksiyası *كان* “olmaq” köməkçi feilindən, *قد* ədatından və nəhayət, əsas feildən ibarətdir. Bu konstruksiyada *كان* köməkçi feili adicə morfem olmayıb müəyyən bir sözdür. Belə ki, köməkçi feil tərkib daxilində əsas feillə yanaşı, şəxsə və kəmiyyətə, cinsə və zamana görə dəyişir – təsrif olunur. Ancaq *كان* feilinin tərkib daxilində müstəqil feil kimi təsrif olunması heç də onun köməkçi feil olduğunu inkar etmək demək deyildir.

Göründüyü kimi, analitik konstruksiya daxilində köməkçi söz şəxsə, kəmiyyətə və s. görə dəyişir. Məsələn: *كنت قد ذهبت* (Mən getmişdim), *كان قد ذهب* (O getmişdi), *كانا قد ذهبنا* (Biz getmişdik), *كانوا قد ذهبوا* (Onlar getmişlər və s. Burada *كان* feili *ذهب* “getmək” feili kimi təsrif olunmağına baxmayaraq, burada *كان* köməkçi feildir.

Göründüyü kimi, analitiki keçmiş zaman formasında əsas feil köməkçi feillə yanaşı, şəxsə, kəmiyyətə və cinsə görə dəyişir, təsrif olunur. Deməli, ərəb dilində analitik keçmiş zaman formasının komponentləri bir-biri ilə bağlıdır.

Ərəb dilində feilin analitik zaman formalarının komponentləri arasına söz daxil ola bilər. Məsələn,

كان زيد قد وصل الى القاهرة

Zeyd (artıq) Qahirəyə çatmışdı.

Göründüyü kimi, burada mübtədə analitik zaman formasının komponenti arasına daxil edilmişdir.

Bildiyimiz kimi, *كان* feili burada, yəni analitik zaman formaları daxilində öz həqiqi mənasında işlənmir, çünki müstəqil mənada işləndikdə “olmaq” mənasını verən bu feil tərkib daxilində özünün həqiqi leksik mənasından məhrum olur. Məlum olduğu kimi, *كان* ad qruplu sözlərlə işləndikdə tərkibi xəbər əmələ gətirir və “... idim”, “... idin”, “... idi” və s. kimi tərcümə olunur. Bu halda tərkiblərin ad hissəsi təsirlik halda olur:

كانَ هَذَا الطَّالِبُ طَالِبًا مُجْتَهِدًا فِي الْجَامِعَةِ

Bu tələbə universitetdə çalışmış tələbə idi.

كَانَ حُسَيْنٌ رِيَّاضِيًّا مَعْرُوفًا

Hüseyn tanınmış bir idmançı idi.

كَانَ + يَفْعَلُ – “keçmiş davamedici zaman” və *كَانَ + قَدْ + فَعَلٌ* – “uzaq keçmiş zaman” mənalarını bildirən modellər də ərəb dilində işlənməkdədir. “Ərəb dili” dərsliyində də bu tərkiblər haqqında məlumat vardır. Burada göstərilən tərkiblər misallarla bu cür verilir:

كانَ feili aşağıdakı hallarda “köməkçi” vəzifələrdə işlənilir:

Müxtəlif zaman əlaqələrini ifadə etmək üçün:

a) *كَانَ + يَفْعَلُ* – keçmiş davamedici zaman

Bu tərkib hərəkətin bitmədiyini və ya uzun zaman davam etdiyini bildirir:

كَانَ مُرَادٌ يَعْرِفُ شَيْئًا كَثِيرًا عَنْ حَيَاتِهَا

Murad onun həyatı haqqında çox şey bilirdi (bilərdi).

b) *كَانَ + قَدْ + فَعَلٌ* – uzaq keçmiş zaman

كَانَ الطَّلَابُ قَدْ سَمِعُوا ذَلِكَ الْإِسْمَ أَلْفَ مَرَّةٍ وَمَرَّةٍ

Tələbələr bu adı min dəfələrlə eşitmişlər [2, s.172].

Bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında *كان* feilinin digər feillərdə olmayan xüsusiyyətləri barədə məlumatı rast gəlirik. Məsələn, “Sərf və nəhv”-də *كان* feili haqqında belə verilir:

كان – feilin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bunlar başqa feillərdə yoxdur.

1. Bəzən zaid olur. *مَا كَانُوا يَعْلَمُونَ* yəni *مَا → يَعْلَمُونَ*

2. Bəzən məczum müzaridə axırındakı “nun” düşür. Məs:

لَمْ أَكُنْ əslində burada *لَمْ أَكُنْ بَعِيًّا*

بُرَادًا burada da *بُرَادًا* *وَأَنْ تَكُنْ مَثْقَالًا*

3. Bəzən *كان* feili özü ixtisara düşür. Məs:

أَنْ خَيْرًا فَخَيْرًا وَأَنْ شَرًّا فَشَرًّا

Burada verilmiş hər iki misalda كان feili və onun ismi ixtisara düşüb, əslində isə belədir:

إِنْ (كَانَ عَمَلُهُمْ) خَيْرًا (فَيَكُونُ جَزَاءَهُمْ) خَيْرًا
[4, s.166-167]

وإن (كانَ عَمَلُهُمْ) شَرًّا (فَيَكُونُ جَزَاءَهُمْ) شَرًّا

Müəllif daha sonra كان -nin davamiyyət və “قد” kəlməsi ilə işlənən uzaq keçmiş mənaları haqqında məlumat verir [4, s.167].

Qeyd edək ki, “-miş idi” birləşməsi ilə əmələ gələn forma Azərbaycan dilçiliyində də “uzaq keçmiş”, “uzaq keçmişin hekayəsi” adlandırılır.

“idi yarımçıq feilinin müxtəlif feil formaları ilə birləşməsində hər zaman əsas feildə əks olunan prosesin keçmişdə icra olunub-olunmamasını bildirir. Belə ki, 1) *idi* yarımçıq feili –*miş* şəkilçili nəqli keçmiş zamanla birləşmə əmələ gətirdikdə işin icrasını keçmiş zamana bağlamaqla yanaşı, işin bitdiyi haqqında şahidlik də əks etdirir. –*miş idi* forması mənaca iş və hərəkətin keçmişdə bitdiyini, lakin bu barədə keçmişdə məlumat verilmədiyini ifadə edir” [5, s.181].

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, nəticə olaraq deyə bilərik ki, müasir ərəb ədəbi dilində feilin keçmiş zaman formalarının mənə çalarları kontekstən asılı olaraq dəyişir. Əsas mənası danışmaq vaxtından əvvəl icra olunmuş bir işi, hərəkəti bildirir. Ancaq işin icrasının bitib-bitməməsi yalnız mətn daxilində aydınlaşdırılır. Ərəb ədəbi dilində keçmiş zaman forması çox nadir hallarda hadisənin keçmişdə baş verib, söhbət əsnasında davam edən işi, halı, hərəkəti göstərə bilir. Azərbaycan dilindəki sadə keçmiş zaman for-

maları ilə müqayisədə müasir ərəb dilində feilin sadə keçmiş zaman forması daşdığı funksiya baxımından daha genişdir. Bir şeyi də qeyd edək ki, ərəb ədəbi dilindəki feilin yeganə keçmiş zaman forması Azərbaycan dilində feilin üç sadə keçmiş zaman formasının mənalarını özündə nəinki əhatə edir, habelə onların ifadə etmədikləri bir sıra funksiyaları da yerinə yetirir. Bu baxımdan ərəb ədəbi dilində feilin keçmiş zamanının ifadə etdiyi mənə çalarlarını zəngin hesab etmək olar.

Ədəbiyyat / References

1. Məmmədəliyev V.M. Ərəb ədəbi dilində feilin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları. Bakı: BDU, 1992.
2. Məmmədova K., Əkbərova T. Ərəb dili. Bakı, 2015.
3. Musayeva K.R. Misir ləhcəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
4. Rəşadi S.S. Sərf və nəhv (*Ərəb dilinin morfolojiya və sintaksisini öyrənmək üçün dərslik*). Bakı: RİZA, 2004.
5. Vəliyev İ.D. “Orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində “idi” yarımçıq feilinin spesifik xüsusiyyətləri”. Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri (*Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları*). XI kitab. Bakı: Bakı Universiteti, 2009.
6. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва, 1963.

Разновидности значений форм глаголов прошедшего времени в современном арабском литературном языке

Заур Гаджиев

Институт рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА. Азербайджан.

E-mail: zaurhaciyev82@mail.ru

Резюме. Форма прошедшего времени глагола в арабском литературном языке, как известно, обозначает действие, которое было совершено до момента речи. Окончено ли само действие или нет, определяется в контексте текста. Для выражения переходного глагола прошедшего времени используется простая форма прошедшего времени. В арабском языке форма прошедшего времени, выражающая желание, стремление и т.д. в предложении, указывает на будущее время. Несмотря на то, что в пословицах, поговорках и мудрых словах используемые глаголы имеют форму прошедшего времени, они выражают все временные формы. В очень редких случаях форма прошедшего времени в арабском языке указывает на то, что событие произошло в прошлом, а само состояние, действие продолжается во время разговора. В дополнение ко всем этим значениям в арабском языке также используются модели, выражающие прошедшее время в значении «прошедшего продолженного времени» и «отдаленного прошедшего времени».

Ключевые слова: арабский литературный язык, прошедшее время, вспомогательный глагол, грамматика, грамматическая связь